

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Bibó István ellenálló és embermentő tevékenysége 1944-ben

I.

Bibó István a személyes felelősségvállalás, közösségi értékelés és magatartás mintájának követelményét – négy évvel a *Shoá* után az egyetemes felelősségvállalás érdekében – önmagára így alkalmazta: „Ebben a helyzetben egyet lehet csinálni: megállapítani és elvállalni a felelőség reánk eső, *személyes* részét. Megállapítani pl. azt, hogy mindaz, amit e sorok írója akár lelkiismeretből, akár kérésre segített vagy segíteni próbált, milyen siralmasan és szárnalmasan kevés, mennyire mögötte marad annak, amit kellett és amit lehetett volna, mennyire meg van terhelve sok hiábavaló óvatossággal és jóra való restséggel, mennyire hiányzott belőle az, hogy a jóakarát megéreztetésének az igyekezetén túlmenően, mindeztől vállalja egy-egy hozzá forduló gondját, és kezébe vegye a megmentését, és az esetleges kockázatokba is mennyire inkább csak belecsúszott, mintsem szembement volna velük. Szükséges, hogy mindenki megcsinálja magának ezt a mérleget, s a hangsúlyt ne arra helyezze, hogy mik az érdemei és a mentségei, s ezek hogyan egyenlítik ki a vétkeiket és a mulasztásait, hanem egyszerűen csak arra, hogy mi mindenért felelős, vagy mi mindennek a felelősségében részes. Így talán utóbb mégis kialakul egy tisztább, bátrabb és a felelősséggel inkább szembenéző, együttes nemzeti számvetés is.”¹

Mint tanulmányomból kiderül, a német megszállás és a deportálások idején ellenálló és embermentő tevékenységet folytatott, ami tényszerűen nem támasztja alá azt, ahogyan ő a kívánatoshoz képest aláértékeltelte saját szerepét 1948-ban megjelent nagy, a zsidókérdést és az antiszemitizmust elemző tanulmányában.² A német megszállás után az ellenállás kezdeményezésére és megszervezésére tett magányos kísérletet. A magyar munkásosztály nevében békeajánlatot intézett a magyar középosztályhoz, amelyből a békeajánlat feladója, a munkásosztály és címettje, a középosztály politikai képviselői hiányában nem lett röpirat, fogalmazványban maradt.

¹ Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: Bibó István munkái. Centenáriumú sorozat. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011–2012. 1–12. köt. VIII. 80–81. (a továbbiakban: *BIM*)

² Bibó István: A zsidókérdésről. Vázlat (1938. április), Bibó István: Levél Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. június 2. *BIM* VIII. 15–17. Vö. Balog Iván: *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Budapest, 2004. 190–270.; Uő.: *Bibó István recepciója. Politikai ártértelemzések*. Budapest, 2010. (Eszmetörténeti Könyvtár 12.) 101–111.; Uő.: *Bibó és a zsidókérdés*. In: Bibó 100. *Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2012. (Eszmetörténeti Könyvtár 17.) 213–230. Vö. Gyáni Gábor: *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony, 2013. 252–278.

A *Magyar Jogi Szemle* szerkesztőségének tagjaként kezdeményezte, hogy a folyóirat főszerkesztője ne tegyen úgy, mintha a magyar állam jogfolytonossága fennállna, hiszen az megszakadt a német megszállás és a zsidók deportálása miatt. Amikor látta, hogy kezdeményezése nem vezet eredményre, lemondott szerkesztői tisztségéről.

Igazságügy-minisztériumi titkárként tömegével hamis papírokat állított ki, amelyekkel sokak életét mentette meg. Emiatt feljelentették, letartóztatták, átadták az SS-nek. Amikor innen „további intézkedésig” kiengedték, illegálisba vonult. Bujkálása alatt is bújtatott: megmentette egykori tanára, Marót Károly életét. Egyúttal nekikezdett annak, hogy a zsidókérdésről és az antiszemitizmusról tanulmányt írjon. Ennek jegyében Budapesten, a Ráday utcai Református Teológiai Akadémia pincéjében teológus hallgatókat interjúvolt meg a témáról.

II.

Bibó István 1938-ban, az első zsidótörvény idején a zsidóktól és az antiszemitizmustól egyaránt egyenlő távolságot tartott. A magyar nemzet urakra és szolgákra oszlásának felszámolását összekapcsolta a német és a zsidó kisebbség közéleti és kulturális túlsúlya visszaszorításának a követelményével. Azzal, amit a rá nagy hatást gyakorló Szabó Dezső a *többségi kisebbség* és a *kisebbségi többségek* szembeállításával fejezett ki, s amit Németh László vitt tovább számos írásában, mindenekelőtt a *Kisebbségben* című röpiratában. Ekkor tehát osztotta Szabó Dezső és Németh László etnoprotektionista nézeteit a sváb és a zsidó kisebbség túlsúlyáról a magyar gazdasági és kulturális életben.

Zsidó barátjával, Reitzer Bélával együtt a Márciusi Front kiáltványának általuk javasolt kiegészítéseiben – melyek a végleges szövegbe nem kerültek bele – 1938 január–februárjában így írt: „A magyarság vezető szerepét a magyar /társadalom egész/ (élet minden) területén: a német és zsidó öntudatú kisebbség számára a kisebbségi jogok teljességét, a valószínű beolvadás teljes megbecsülését, de a beolvadás mellett külön érdekvédelmet folytató beolvadt /németek és zsidók/ (német és zsidó eredetű rétegek) közéleti vezető szerepének /és hangoskodásának/ (és hatalmi helyzetének) a megszüntetését. [...] Népi gyökerű, egyetemes európai magyar kultúra kifejlesztését: a magyar szellemi élet megszabadítását a /korszerűtlen/ (fejlődést akadályozó német és zsidó) kultúrhatás alól, új magyar kultúrközösség kialakítását, a parasztság és munkásság teljes szellemi bekapcsolódásával (mely a parasztságnak magasrendű, a várossal egybekapcsolt, de a földtől el nem szakadt életet tesz lehetővé s a közép-kelet-európai parasztnépek kulturális közösségét készíti elő).”³ Nem volt híve az első zsidótörvénynek, de nem találjuk azok között sem, akik az ellen tiltakoztak. Nem kívánt abban állást foglalni, mert úgy hitte, hogy az a lényegről, az úr–szolga viszonyról tereli el a közfigyelmet, s a zsidók szerinte az urak oldalán voltak, hiszen önmagukat védelmezték.

Volt tehát mitől elrugaszkodni, mit feldolgozni, dekonstruálni.⁴ Az 1937–1938-ban elfogadott etnoprotektionista álláspontot fokozatosan, de gyökeresen átgondolta és elvetette.

³ A Márciusi Front programtervezete. Bibó István és Reitzer Béla által készített kiegészítések. (1938) *BIM* VIII. 9–13., idézet: 11. Vö. Balog Iván 2. jegyzetben említett munkáival; Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó.* Budapest, 2004. (Eszmetörténeti Könyvtár 3.) 71–215.; Gyáni: *Nép, nemzet, zsidó*, 213–278.

⁴ Bibó István: A zsidókérdésről. Vázlat (1938. április), Bibó István: Levél Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. június 2. *BIM* VIII. 15–17. Vö. Balog Iván 2. jegyzetben említett munkáival. Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól*, 71–215., Gyáni: *Nép, nemzet, zsidó*, 213–278.

Abban, hogy az antiszemitizmus minden fajtájával gyökeresen leszámolt, bizonyosan szerepet játszott az, hogy legjobb barátja, Reitzer Béla, aki a harmincas évek végén Bibó Istvánnal együtt még osztozott az etnoprotektionista álláspontban, a kirekesztés hatására 1940-ben már büszkén vállalta zsidó identitását.⁵ Még inkább az, hogy Reitzernak 1942-ben Ukrajnában, ahol zsidó munkaszolgálatos volt, nyoma veszett. Ifjabb Bibó István szüleitől hallotta, hogy a Don-kanyari valamelyik – részleges vagy teljes – visszavonuláskor a németek, nyilván azért, hogy az oroszok ne használhassák, felgyújtották azt a kórházat, ahol a visszavonulókat által otthagytott magatehetetlen betegek tömege, köztük Reitzer Béla is – talán tifuszban – feküdt.⁶

Abban, ahogy Bibó István az etnoprotektionista állásponttal leszámolt, originalitása volt a meghatározó. Fokozatosan, de egyszer s mindenkorra lebontotta az édesapjától, Szabó Dezsőtől és Németh Lászlótól átvett etnoprotektionista diskurzust, a nemzetkarakterológia témáját és műfaját, nemzeti ontológiai előfeltevés- és érvkészletét, nemzeti historicizmusát és azt a politikai nyelvet, amelyen mindezt megfogalmazták: a *nemzeti öncélúság* politikai nyelvét. Helyettük megalapította a politikai hisztéria-elemzés műfaját.⁷

Majd négy évtizeddel később úgy látta, hogy az álláspont „...lényege az, hogy a magyar nemzet azzal az asszimilációval, amelyet a hazai német polgárság és értelmiség, s az egész zsidóság körében oly sikeresen folytatott, »elrontotta a gyomrát«, s ennek eredménye egy zsidó túlsúly a gazdasági életben és egy sváb túlsúly – főleg az 1919-ben kezdődött keresztény kurzus óta – a hivatali és politikai életben, és mind a kettő a szellemi életben. [...] csak később, fokozatosan távolodtam el tőle [...] végül 1948-ban az *Eltorzult magyar alkat* [...] című cikkben határozottan kifejtettem ennek az egész beállításnak a téves voltát: azt tudniillik, hogy a magyar politikai, gazdasági és szellemi életben fennálló minden »aránytalanság« végső oka az, hogy a polgárius jellegű és asszimilálódó magyarországi német és zsidó társadalmakon belül széles rétegek számára is nyitva állott a felemelkedés útja, ezzel szemben a »törzsökös« magyar társadalom rendies jellege folytán megmaradt hierarchikusnak, melyben a széles tömegeknek kevés lehetősége és kevés kedve volt ahhoz, hogy a felső osztályok számára utánpótlást szolgáltatassanak, s ezt az ürt töltötték ki az asszimiláltak; kénytelen vagyok tehát ezt a torzulást is annak az úri világnak a számlájára írni, mely oly hevesen tudott szónokolni az asszimiláltak térfoglalása ellen. [...] Én az antiszemitizmus szót szeretem elsődlegesen arra az álláspontra szűkíteni, amelynek a zsidóságról egy ördögi képe van, mely szerint a zsidóság egy egységes és átgondolt terv szerint országos vagy világméretű szálakat mozgató tényező. [...] Szabó Dezső álláspontja [...] összes elágazásaival egyetemben [...] a magyar fejlődés zsákutcáiból ered, s azokat értelmezi tévesen [...] Legnagyobb veszélye is speciálisan magyar szempontból van: egyrészt az »aránytalanságok« valódi okának, a magyar társadalmi fejlődés elakadásának elleplezése, másrészt a befejezett vagy befejezéshez közeledő asszimiláció megakasztásában rejlő nemzeti öncsonkítás...»⁸

A Szabó Dezső-i álláspontot követő – a kiépülő kommunista diktatúra által 1947-ben konstruált perrel és justizmorddal felszámolt – *Magyar Közösség* programjáról 1979-ben

⁵ Reitzer Béla levele Bibó Istvánhoz, Miskolc, 1940. december 12. In: *BIM* VIII. 21–31.

⁶ Ifjabb Bibó István emlékezése. Balog Iván szerint a hely valószínűleg Дорошичи volt.

⁷ Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem.* (1948). *BIM* VII. 120–176. Vö. Dénes Iván Zoltán: *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok.* Budapest, 2011. (Eszmetörténet Könyvtár 16.)

⁸ *BIM* XII. 121–125. A „nemzeti öncsonkítás” Szabad György kifejezése: Varga F. János: *Magyarország két világháború közötti történetéből. Vita a Magyarország története VIII. kötetéről.* Történelmi Szemle, XXI. évf. (1974) 4. sz. 655–663., 658.

így írt: „...eljárása, amellyel egyszerűen az idegen származásúakat akarta a maga szűkebb [...] társasága közül kizárni, nemcsak az állampolgári és emberi egyenlőség sérelme, hanem egyben a magyar nemzet megújítása szempontjából is céltalan, hatástalan és haszontalan program volt. Nem sokat jelent az az érvelés, hogy a Magyar Közösség nem akart ebből sérülő vagy megbélyegző kizárást csinálni, mert az ilyenfajta kizáró műveletek előbb-utóbb, pláne ha politikai hatalomhoz jutnak, eljutnak a megbélyegző kizárás tényleges intézményesedéséhez. S ha azt halljuk, hogy ezzel semmi rosszat nem akartak, csak a jó magyarokat tömöríteni, az ilyen szelekcióból a történelem ezerszer s azóta is ismétlődő tanúsága szerint ugyanaz a kontraszelekció születik, mint minden olyan ideológiából, amely valamilyen leszármazási alapon jelöli ki a nemzet vezetésére hivatott réteget, akár magyar származásról, akár keresztény származásról, akár munkásszármazásról van szó. A végeredmény mindenképpen olyan érdemtelenek és alkalmatlanok előtérbe kerülése, akiknek egyetlen kvalitása ez a bizonyos leszármazás.”⁹

III.

1942–1944-ben *Az európai egyensúlyról és békéről* címmel saját kezdeményezéséből, angol fordítás végett nagy kéziratot dolgozott, amelyet a világháborút lezáró békekonzferencia döntéshozói tanácsadónak szánt. A hatalmas kézirat sohasem jutott el rendeltetési helyére, és szerzője életében nem jelent meg.¹⁰

1944 nyarán a magyar munkásosztály nevében a magyar középosztályhoz intézett békeajánlat-fogalmazványt vetett papírra. Nem volt megbízója, és nem ismert senkit a munkáspártok részéről, akivel tárgyalhatott volna. A fogalmazvány bevezetéséből és befejezéséből idézek: „Néhány hónapja, hogy a magyar történelem legszégyenletesebb eseménye lezajlott. [...] Azóta Hitler pribékjei azt csinálnak, amit akarnak: azt fognak el, akit akarnak, azt gyilkolnak meg, akit akarnak, és azt rabolnak el, amit akarnak. Leplobált vagonokban ezrével viszik el a zsidókat: asszonyokat, gyermekeket, aggastyánokat, válogatás nélkül a lenyelországi tömegsírok és hullagyárak felé, a zsidó vagyont pedig hordják ki az országból. Amit elvittek, azt soha többé vissza nem kapjuk, de a felelősség, az a miénk marad azokért a szörnyű tömeggyilkosságokért, amiket ők és itteni bérenceik elkövetnek. [...] A magyar jövő egyetlen útja [...] a magyar ellenállási mozgalom!”¹¹

Több mint harminc évvel később a békeajánlat tervét és sorsát így idézte fel: „Én 1943 végén s még inkább a német megszálláskor elkezdtem magamban fogalmazni egy nagy békeajánlatot, amit a magyar munkásság szájába adva kellett volna intézni a magyar értelmiségi középosztályhoz, amit én nagyon jól ismertem. Célja lett volna mindazoknak a rémületeknek a feloldása, amelyeket ez a középosztály munkásokkal, kommunistákkal, forradalommal szemben kialakított magának, és erre egy nagyon emberséges, humánus, megnyugtató, de azért határozott választ akart volna ez a békeajánlat adni. Ezt eléggé meg is fogalmaztam, és szegény feleségem fogvacogva hordozgatta a táskájában ezt a fogalmazványt. Mikor Erdei Ferencsel beszéltem róla, ő nagyon jónak találta a gondolatot, de a világon semmi ötletet nem tudott mondani arról, hogy kinek kellene ezt odaadni, hogy ebből röplap legyen. [...] Én magam sem tudtam. Nem is lett belőle semmi. [...] A demonstrációs jellegű dolgok, anélkül, hogy elvileg elutasítottuk őket, mindkettőnk életétől távolabb estek.

⁹ Bibó István: Levél Arany Bálintnak a Magyar Közösség ügyéről, Budapest, 1979. január 16. *BIM* V. 178–189., idézet: 186–187.

¹⁰ Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről (1942–1944). *BIM* II. 29–317.

¹¹ Bibó István: Békeajánlat-fogalmazvány, 1944 nyara. *BIM* XI. 57., 69.

Így Erdei Ferenc a Történelmi Emlékbizottság munkájától – amiben Borbély Mihály barátunk nagyon is részt vett – távol maradt. Így aztán valamikor '43-44-re, amikor mindinkább esedékes lett volna valamiféle cselekvés, kialakult egy olyan helyzet, hogy egy csomó kérdésben meglehetősen tájékozatlanok voltunk. [...] Így aztán ebből semmi sem lett.”¹²

1944-ben a *Társadalomtudomány* című tudományos folyóiratban megjelent tanulmányában állást foglalt Magyary Zoltán és Szontagh Vilmos néhány évvel korábbi vitájában, amely a közigazgatás hatékonyságáról és jogszerűségéről folyt. Magyary Zoltán hatékonyság-párti álláspontjával szemben Szontagh Vilmos jogszerűség melletti állásfoglalásával értett egyet, és azt hangsúlyozta, hogy hosszú távon csak a jogszerű közigazgatás lehet hatékony.¹³ Ennek az álláspontnak hamarosan gyakorlati konzekvenciái adódtak.

IV.

Meddig lehet elmenni az elfogadhatatlan tolerálásában? Mettől minősül az kollaborációnak és bűnrészesnek? Meddig tehet úgy egy szakmai folyóirat, mintha minden rendben volna akkor, amikor százezer számra gyűjtik össze a zsidókat, rakják vagonokba és viszik haláltáborokba?

Bibó István 1942 őszétől a *Magyar Jogi Szemle* egyik szerkesztője volt. 1944 tavaszáig, a német megszállásig és a zsidók deportálásáig abban „nem merült fel világnézeti vonatkozású ügy attól az egy esettől eltekintve, hogy egy konkrét ügyben szó esvén a zsidónak minősülő szerző szerepeltetéséről”, Bibó István és szerkesztőtársa, Goltner Dénes a szerepeltetés mellett foglaltak állást.¹⁴

Bibó István Nizsalovszky Endrének, a *Magyar Jogi Szemle* főszerkesztőjének 1944. július 12-én és szeptember 25-én írt leveleinek témája, érvei és előfeltevései, az erkölcsi dilemma megfogalmazása és annak konklúziója a Duverger-ügy körüli vitákat idézik emlékezetünkbe.¹⁵ „...a MJSZ az igazságszolgáltatás szükségleteit szolgáló lap [...] éppen az a probléma, hogy van-e még egyáltalán ilyen, s ha nincs vagy kevésbé van, akkor e felett éppen egy ilyen lap nem hunyhat szemet. [...] Mi [...] a természetjogi és alkotmányjogi, azaz elvi aggályokon túl olyan konkrétumokról informálódunk, melyek lehetetlenné teszik a kérdéssel nem foglalkozást.”¹⁶ „Egy bejelentést kell Neked tennem, mely őszinte szomorúsággal tölt el: szükségét érzem, hogy a Magyar Jogi Szemlénél viselt szerkesztőségi tisztemről lemondjak” – kezdte szeptember 25-i levelét. S így folytatta: „Még június elején írtam Neked egy levelet, amelynek az volt a lényeges problémája, hogy bizonyos események után egyál-

¹² *BIM* XII. 61., 72., 74.

¹³ Bibó István: Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom. (1944). *BIM* I. 285–306.

¹⁴ Bibó István Goltner Dénest igazoló levele, Budapest, 1945. június 15. *BIM* XI. 86–87.

¹⁵ Vö. Lochak, Danièle: *La doctrine sous Vichy ou les més aventures du positivisme*. In: Les usages sociaux du droit. Paris, 1989. 252–285.; uő.: *Une neutralité impossible*. In: Amselek, Paul (dir.): *Théorie du droit et science*. Paris, 1994. 293–309.; uő.: *Écrire, se taire ... Réflexions sur l'attitude de la doctrine française*. In: „Le droit antisemite de Vichy.” *Le genre humaine*, (1996) 433–462.; uő.: *Entre l'éthique du savant et les convictions du citoyen: juriste face à ses dilemmes*. In: *L'architecture du droit. Mélanges en l'honneur de Michel Troper*. Paris, 2006. 639–649.; Paksy Máté: *Hart „visszatérő kérdései” és a francia jogbölcseleti hagyomány*. Doktori értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2011. https://jak.ppke.hu/uploads/articles/12332/file/Paksy%20Máté%20PhD.pdf_52-82. Köszönöm Cserne Péternek, hogy felhívta a figyelmemet a Duverger-ügyre, és megadta annak bibliográfiai adatait.

¹⁶ Bibó István levele Nizsalovszky Endrének, Budapest, 1944. június 7. *BIM* XI. 78–79.

talán megvan-e az erkölcsi lehetősége Magyarországon egy jogi folyóirat szerkesztésének ha igen, melyek azok.¹⁷

Melyek azok a bizonyos események, és mi a következményük? „Tudjuk, hogy Magyarországon az államhatalmi szabályozás és a közigazgatási végrehajtás terén olyan dolgok történtek, melyeknek az emberi kín és szenvedés területére eső részét soha helyre hozni nem lehet, annak az erkölcsi mocsoknak a lemosásához pedig, mely ebből a nemzetre hárult, nemzedékek munkájára lesz szükség.” Hol a határa annak, hogy egy szakmai folyóirat megmaradhasson egy ilyen helyzetben szakmai folyóiratnak? „Júniusban én úgy láttam a helyzetet, hogy ha egyszer nincs meg a lehetősége a kritikának és a számonkérésnek a történetekkel szemben, akkor a szerkesztésnek egy útja van: tudatosan és szándékosan »muzeális« stílusban szerkeszteni a lapot. [...] Akkor én úgy fogalmaztam meg a magam számára az irányvonalat, hogy a szerkesztésben való részvétel lehetősége addig áll fenn számomra, amíg bele nem megyünk olyan államhatalmi rendelkezések *részleteinek* a dogmatikájába és jogászai feldolgozásába, melyekkel szemben *egészében* a legsúlyosabb természetjogi, alkotmányjogi és erkölcsi kétségeink vannak.”

Nizsalovszky Endre főszerkesztő és Bibó István felfogása különbözött ugyan, de Bibó számára – e második levélből láthatóan – nyáron még úgy látszott, a főszerkesztő közeledik az ő álláspontjához: „Te, úgy látszik, ezt másképpen gondoltad, mert az augusztusi számban »Justitia mérlegén« megjelent – egyébként kemény kritikai élű – gondolatmenettedben kifejezetten idéztél egy új keletű rendeletet és részletesen taglaltad [...] Én éppen ezt éreztem mindenáron elkerülendőnek, mert hiszen a részletkritikával implicite elismerjük az egész szabálykomplexumról, az egész szabályalkotási periódusról, hogy egészében aggálytalan és jogszabályoknak minősíthető államhatalmi rendelkezésekről van szó. Kellemetlenül éreztem magamat, mert semmiképpen sem számítottam arra, hogy abba a kínos és szerénytelennek látszó szerepbe kerülök, hogy éppen a Te írásoddal kapcsolatban kell júniusi állásfoglalásom konzekvenciáit levonnom; azonfelül úgy éreztem, hogy Te az egész gondolatmenettel éppen azt a kritikai attitűdöt akartad felvenni, melyet főleg Goltner Dénes sürgetett. Nagy örömmel vettem tehát, hogy kilátás van Goltner Dénes időközben megírt harcias cikkének a megjelenésére, mely után a Te jogászai szempontú kritikád és az ő morális szempontú kritikája egységes és összefüggő kritikai állásfoglalást mutattak volna. Számítottam rá, hogy a cenzúra miatt némi változtatásokra sor kerül, de éppen a kormányváltás miatt reméltem, hogy a cikk lényege megjelenhet és üdvös hatást vártam attól a kisebb méretű vihartól, melyet valószínűleg keltett volna.” A főszerkesztő azonban nem ezt tette, hanem átlépte a Bibó által elfogadhatónak tartott határt. Ezért ő rendkívül udvariasan, de határozottan lemondott szerkesztői tisztéről: „Ez a reményem teljesen megsemmisült, mikor néhány napja megláttam azt a gondolatmenetet, amelyé a cenzúrával folytatott tárgyalások után a cikk alakult. Tisztában vagyok azzal, hogy a történet beszúrások helyenként igen erős és kemény állásfoglalásokat tartalmaznak, melyek élet a finom fogalmazás mellett is észre lehet venni. Kimaradt azonban Goltner Dénes cikkéből éppen a két lényeges dolog: a magyar jogrend alapelveiben beállott szakadékszerű töréssel és a magyar közigazgatás erkölcsi csődjével való szembenézés. De azonfelül, hogy ezt a két tárgyat az új szöveg még csak nem is érinti, az, ami megmaradt, teljesen új keretbe került. Az eredeti cikk az egész nemzet számára esedékes magába szállásnak a jogászság számára előtérben lévő szempontjait akarta felvetni. Az új szöveg ezzel szemben az egész gondolatmenetet abba a keretbe helyezi, hogy a magyar jogászvilágon az év augusztusáig egy bizonyos »talán túlzott« aggodalmakból származó depresszió ül, melyet azonban az új kormányban helyet foglaló és

¹⁷ Bibó István levele Nizsalovszky Endrének, Budapest, 1944. szeptember 25. *BIM* XI. 82–85., 82.

részben lapunkkal is kapcsolatban álló négy kiemelkedő jogász megjelenése egyik napról a másikra eloszlott. Úgy érzem, hogy még abban az esetben is, ha az új helyzet az előző helyzetben indokolt aggodalmakat teljesen szét is oszlatta volna, ami nem áll, akkor sem lehet nagyobbrészt helyrehozhatatlan és mérhetetlen emberi szenvedéssel járó tényeket a nézőközönség egyes tagjaiban fellépett depresszió kerestül mérlegre tenni, és nem lehet ezeket bizonyos szimpatikus személyi változásokkal meg nem történtnek, hogy úgy mondjam, joghatályukat veszítettnek tekinteni. Lehet, hogy az egész szövegváltozás bizonyos fókig kényszerű volt, de ez sem változtat a helyzeten: ha csak ilyen formában lehet kritikát gyakorolni, akkor a lap következetes hallgatása lett volna szerény nézetem szerint a kövendő állásfoglalás.”¹⁸ 1945. június 15-én Goltner Dénest igazoló levelében mindezt nagyon szerényen, saját szerepét eljelentéktelenítve idézte fel: „1944 tavaszán, mikor a vidéki deportálásokról és csendőrségi módszerekről még csak gyér és bizonytalan hírek érkeztek Budapestre, Goltner Dénes volt az, aki a szerkesztőség kebelén belül a szállongó hírek valóságát megerősítette és felvetette, hogy ilyen körülmények között a teljes érdektelenség és szenvtelen tárgyilagosság stílusában jogi folyóiratot tovább szerkeszteni nem lehet, az egész magyar jogrendnek az eseményekben megnyilvánuló válságával szemben nekünk is állást kell foglalnunk. Ehhez az állásponthoz én is csatlakoztam. Minthogy azonban a lap főszerkesztője ebben az időben betegen vidéken tartózkodott, az ügyből hosszabb levelezés lett, aminek eredményeképpen Goltner Dénes 1944 nyarán egy igen kemény és bátorhangú figyelő cikket írt, melyben a deportálásokat, a vagonokat, a csendőr-atrocitásokat és a magyar közigazgatás teljes erkölcsi csődjét nevére nevezve, méltó formában fejezte ki azt az állásfoglalást, amely ebben a kérdésben reánk, mint jogászokra és mint emberekre kötelező volt. Ezt a cikket a lap főszerkesztője – túl körültekintő hivatalos személyekkel folytatott megbeszélés eredményeképpen – olyan bevezetéssel és befejezéssel látta el, amely annak éleit jelentős mértékben letompította, s a cikk ebben a formájában jelent meg a szeptemberi számban. Erre Goltner Dénes szerkesztői állásáról lemondott, amit én is követtem.”¹⁹

V.

Bibó István igazságügy-minisztériumi tisztviselőként a német megszállás után egészen 1944. október 16-i letartóztatásáig mentesítő iratokat állított ki: „...akkor elkezdődött az Igazságügyi Minisztériumban a mentesítő bizonyítványok gyártása, amire rákapcsoltam, mint közvetlen aktivitási lehetőségre; aztán jött a Szálasi-kormány, az én becsukatásom [...] . [...] én negyvennégy nyarán az Igazságügyi Minisztériumban árja-párja mentesítő írásokat kezdtem osztogatni, először szabályosan, aztán amikor letiltottak róla, mindinkább szabálytalanul. Ezért október 16-án reggel a hivatalban letartóztattak és elvittek a Fő utcába, átadtak a németeknek. Ott ültem három napot, amikor a minisztérium közbelépésére kiengedtek. Az ezt követő napon, október 19-én feljött hozzánk Majlát Jolán és kérdezte, hogy nem akarok-e az Erdei-testvérekkel elindulni Dél felé. Én akkor nem akartam a családomat magára hagyni, hiszen a feleségem gyermeket várt.”²⁰

Éliás József, a *Jó Pásztor* protestáns zsidómentő szervezet mindenese majd harminc éve így emlékezett Bibó Istvánnal 1944-ben kialakított embermentő együttműködésére: „A zsidótörvények számtalan jogi problémát is felszínre hoztak, jogi tanácsadást, jogvédelmet kellett szerveznünk. Kiváló jogászok segítettek a Jó Pásztort, de köztudott volt, hogy sok

¹⁸ Bibó István levele Nizsalovszky Endrének, Budapest, 1944. szeptember 25. *BIM* XI. 82–85., 84.

¹⁹ Bibó István Goltner Dénest igazoló levele, Budapest, 1945. június 15. *BIM* XI. 86–87.

²⁰ *BIM* XII. 61., 74.

esetben nem a jogi érvek döntenek. Meg kellett tehát keresni az akkori Igazságügyi Minisztériumban a megfelelő támogatást. Ezt dr. Bibó István minisztériumi titkár igyekezett messzemenően biztosítani.²¹ György Péter esztéta *Apám helyett* című könyvében írta le anyai nagyanyja túlélése után édesanyja megmenekülésének a történetét. Azt, amelyben Bibó István meghatározó szerepet játszott: „Az anyám a maga szelíd, tünékeny és tárgyilagos módján mesélte el történetét Bibó Istvánnal, aki belügyminisztériumi tisztviselőként habozás nélkül adott papírokat tizenhat éves anyámnak, miután ő erdélyi menekültként mutatkozott be. Így történt, hogy Bibót ismeretlenül is személyes ismerősömként tartottam számon, ahogyan anyám is figyelmesen, aggodalommal és szeretettel követte további pályafutását. Úgy olvasta a Bibóval kapcsolatos híreket, mint amelyek egy jeles távoli rokonával estek meg, akit ugyan a családban számon tartunk, de nem zaklatunk. Bibó ide, pecséttel ellátott hamis papír oda, azért a pesti gettó igazi gettó volt, mint azt a Dohány utcai zsinagóga mellett, a Hősök temploma építéskor kialakított kertben lévő tömegsírokban nyugvó ezrek sírjai, vagy a Maros utcai kórház kertjéből kihantolt tömegsírok mutatják.”²²

Bibó István 1945. március 11-én kelt igazoló nyilatkozatában – szokásos szerénységével – így foglalta össze embermentő tevékenységét: „1939. szeptember 1-től kezdve 1944. október 16-ig az Igazságügyi minisztériumban teljesítettem szolgálatot, mint berendelt bírósági titkár, majd törvényszéki bírósági bíró, majd mint miniszteri titkár. Ez alatt az idő alatt politikai tevékenységet nem fejtettem ki és politikai pártnak tagja nem voltam. A minisztériumban a magánjogi és közigazgatási jogi (IX.) ügyosztályban teljesítettem szolgálatot, mely a társmisztériumoknak adott jogi véleményeket. A nép és demokráciaellenes törvények végrehajtásával és alkalmazásával kapcsolatban hivatali tevékenységet nem fejtettem ki, eltekintve attól, hogy az úgynevezett zsidótörvény alkalmazásával kapcsolatban magán személyek részére ez az ügyosztály adott felvilágosítást és hivatalos tájékoztatást arra nézve, hogy az úgynevezett zsidótörvény és más hasonló intézkedések vonatkoznak-e rájuk vagy sem – s ilyen tárgyú ügydarabokat én is intéztem. Minthogy az ügyosztálynak ez a tevékenysége az érdekelteknek, főleg a vegyes házasságok javára szolgált, az ilyen tájékoztató bizonyítványok kiadását 1944 júliusában az akkori miniszter letiltotta. Ettől kezdve én adtam ki saját aláírással ilyen félhivatalos mentesítő bizonyítványokat egészen 1944. október 16-ig, amikor ezért – már előzőleg történt nyílt feljelentés kapcsán – a nyilasok letartóztattak, ugyanakkor az Igazságügyminisztériumban rendelkezési állományba helyeztek. A nyilasok utóbb átadtak a Pestvidéki SS fogháznak, ahonnan 4 nap múlva az Igazságügy minisztériumba küldtek kihallgatásra, ahonnan további intézkedésig szabadlábra helyeztek, hivatali tevékenységet azonban tovább már nem fejtettem ki. Budapest ostroma alatt a Szálasi-féle bevonulási rendelkezéseket megkerülve Budapesten maradtam.”²³

A hivatalos levelek azonban ennél többet mondanak. 1944. november 20-án Bibó István ellen az Igazságügy-minisztériumban fegyelmet indítottak, és állásából felfüggesztették:

„Egyes zsidó személyek részére adott írásbeli értesítések kiállításával tanúsított magatartása miatt Titkár úr ellen a fegyelmi eljárást megelőző vizsgálatot elrendelem és annak foganatosítására vizsgálóbiztosul dr. Kóházi Endre kir. ítélőtáblai bírót kijelölöm. Egyúttal Titkár urat a pénzügyminisztériumi szolgálati szabályzat 250. §-a alapján állásából felfüg-

²¹ Szentes Sándor interjúja Éliás Józseffel. In: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések.* A szerző kiadása, Budapest, 1986. 48. Vö. <http://www.danielcsoport.hu/tortenelem/andolph-l-braham-2>

²² György Péter: *Apám helyett.* Budapest, 2011. 44–45. Bibó István ekkor nem belügyminisztériumi, hanem igazságügy-minisztériumi tisztviselő volt.

²³ Bibó István: Igazololó nyilatkozat. Debrecen, 1945. március hó 11. *BIM XI.* 100–101.

gesztem. Illetményei tárgyában külön intézkedem.”²⁴ Három nappal később a fegyelmi bizottság vizsgálóbiztosa beidézte Bibó Istvánt: „A 40039/1944. M.E. szám alatt a fegyelmi eljárást megelőző vizsgálati ügyben felhívom Titkár Urat, hogy kihallgatása végett 1944. évi november hó 30-án délelőtt 10 órakor hivatali helyiségemben /:Igazságügy-minisztérium II. emelet 66. sz.:/ jelenjék meg.”²⁵

Bibó István igazságügy-minisztériumi tisztviselőként 1944 tavasza/nyara és letartóztatása, október 16-a között hamis iratokat állított ki a Jó Pásztor szervezet embermentő akciósorozata keretében, s azoknak az ismeretleneknek, akik hozzá fordultak. Letartóztatásakor a zsidótörvény alóli mentesítésről vetett papírra törvényjavaslat-fogalmazványt.²⁶

1944. október végétől bujkált. A Ráday utcai Református Teológiai Akadémia pincéjében húzta meg magát családjával együtt. Guglielmo Ferrero legitimitás-értelmezését, Napoleón-képét és a bécsi kongresszusról kialakított interpretációját gondolta újra és alkalmazta a felszabadulás utáni időszakra. Annak érdekében, hogy valódi legitím helyzet alakulhasson ki.²⁷ Közben pedig maga is bújtatott. Egykori klasszika-filológia tanárát, Marót Károlyt. Ezt sem tőle tudjuk, hanem Marót Károly kéziratárban fennmaradt leveleiből.

VI.

Marót Károly klasszika-filológus életműve ma is aktuális.²⁸ Irodalomelméleti és Homeros-előadásait Bibó István egyetemistaként Reitzer Bélával együtt 1930–1931-ben rendszeresen látogatta.²⁹ Azóta jó kapcsolatban voltak és maradtak. Egykori tanítványa négy nappal 1957-es letartóztatása előtt így írt hajdani professzorának: „...most is, ha kevés csomaggal

²⁴ Szathmáry Béla levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 20., Magyar Királyi Igazságügy-miniszter 40039. szám, 1944. I.M.E. *BIM* XI. 93.

²⁵ Kőházi Endre levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 23. magyar királyi igazságügy-miniszter, 40528. szám. 1944. I.M.E. Bizalmas! Saját kezébe! *BIM* XI. 94.

²⁶ Javaslattörvény a zsidótörvény alóli felmentésről. 1944. október 16. *BIM* 11. 91–92.

²⁷ *BIM* II. 318–339. Vö. Kovács: *Az európai egyensúlytól*, 281–287.

²⁸ Voigt Vilmos: *Anekdotikus érvelés egy ügy érdekében. Lectori jelentés Marót Károly tanulmányairól*. Holmi, XIX. évf. (2007) 10. sz. 1328–1334, <http://www.holmi.org/2007/10/voigt-vilmos-anekdoticus-ervelesegy-ugy-erdekeben>, Neumer Katalin: *Recepció és médium. Marót Károly irodalomszemléletéről*. <http://members.upc.hu/neumer.katalin/identitas/simon-marot.pdf>.

²⁹ Marót Károly (Arad, 1885 – Budapest, 1963) klasszika-filológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező (1945), majd rendes tagja (1956). 1917-ben Kolozsvárott habilitált, 1924-től a klasszika-filológia rendkívüli, 1946-tól az ókortudomány nyilvános rendes tanára a Szegedi Egyetemen, majd 1947-től az ókori (görög-római) történeti tanszék tanára Budapesten. Ebben a minőségében Hahn István elődje volt. Fő művei: *Fejezetek a Homeros-kérdéshez*. Budapest, 1907.; *Homeros „a legrégibb és legjobb”*. Budapest, 1948.; *A görög irodalom kezdetei*. Budapest, 1956.; *Az epopeia helye a hősi epikában*. Budapest, 1964. Műveinek bibliográfiája: R. Szalay Ágnes: *Marót Károly irodalmi munkássága. I-II*. Antik tanulmányok, 2. évf. (1955) 189–198., 10. évf. (1964) 5–6. Munkásságának értelmezései: *Idő és történelem. A Marót Károly emlékkonferencia előadásai*. Szerk. Kákossy László – Gaál Ernő. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti tanszékeinek kiadványai, 7. Budapest, 1974.; Horváth Iván: *A vers. Három megközelítés*. Budapest, 1991.; Voigt: *Anekdotikus érvelés egy ügy érdekében*, 1328–1334. <http://www.holmi.org/2007/10/voigt-vilmos-anekdoticus-ervelesegy-ugy-erdekeben>; Neumer Katalin: *Recepció és médium. Marót Károly irodalomszemléletéről*. <http://members.upc.hu/neumer.katalin/identitas/simon-marot.pdf>.; „az aradi születésű Marót (1902-ig Kronstein) nem igazán tudta magát adminisztrálni, a zsidóüldözés idején életveszélyben volt...” <http://www.holmi.org/2007/10/voigt-vilmos-anekdoticus-ervelesegy-ugy-erdekeben>

bizonytalan végállomású útra indulok (mint november 4-én hajnalban is), mindig az Iliászt és az Odisszeiát viszem magammal.”³⁰

Marót Károly 1944–1945-ben Bibó Istvánhoz írt levelei viszont ennél jóval többről tanúskodnak. Marót Károly, aki „a zsidóüldözés idején életveszélyben volt”, úgy érezte, életét Bibó Istvánnak köszönheti, hiszen ő bújtatta 1944-ben.³¹ Marót első búvóhelyére, a Tündérhegyi Szanatóriumba ugyanis Bibó István segítségével jutott el. Ez után több levélben kért segítséget Bibó Istvántól. 1944. november 29-i levelét álnéven, Teffert Károlyként írta alá, amelyben némi konspirációval gyógyszerészként írt magáról. Azt kérte Bibó Istvántól, hogy – mivel búvóhelye nem biztonságos – segítse másik búvóhelyre, a Vas utcai kórházba jutni: „Itt a szanatóriumban [...] az a hír van elterjedve, hogy csak a legsúlyosabb betegek maradhatnak majd bent, s a revízió legközelebb lesz. Erre az esetre kérnélek, légy kegyes, ha teheted, a Vas utcai fonalat újra felvenni (a hét el is száll), és ha ott van remény, engem telefonon (Tündérhegyi Szanatórium, XII. Szilassy út 6. II. 18.) vagy ha nem megy, pár sorban értesíteni. Az, hogy telefonon én hívjalak fel, nem igen valószínű meg technikailag, az itteni helyzetben. Tudom, nagyon szerénytelen és önző vagyok: de nincs sok válogatásom; ne haragudj, és ha teheted, segíts szegény öreg gyógyszerész barátodon. [...] Az én problémám most annyiban szelídült, hogy mint budapesti lakos már be vagyok jelentve, csak élelmi jegyeim nincsenek.”³² Egy héttel későbbi leveléből kiderül, hogy nem írt hiába, s láthatólag immár tisztában volt azzal is, hogy bújtatója is bujkál: „...csak ma ért ide kedves lapod, amelyet hálásan köszönök. Soha nem fogom elfelejteni, hogy nemcsak Te, hanem kedves jó feleséged is annyit törődtek és törődtek szerencsétlen öreg barátotok és hívetek betegségével. Add át kérlek leghálásabb kézcsókjaimat! Magad pedig – kérlek – ne törődj most semmi mással, minthogy minél hamarabb teljesen rendbe jöjj és hithű reformátushoz méltatlanul pópista szívedet, melyet régen fejszóválva figyelek, pirosabbra cseréljed fel. Ez egy öreg gyomorbeteg leghatározottabb kívánsága: az ilyen bajt a legkomolyabban ki kell feküdni. Magam különben megvagyok, s ha Isten segít, talán meg is leszek valahogy. Itt fent átestem a főbb vizsgálatokon, s most injekciókat kell kapnom, amelyektől a doktorok javulást várnak: talán holnap kezdjük meg. Közben sokszor melegen gondolkodom Rátok, és imádkozom, hogy a mai válságos napokban Isten kegyelmessége kíséreljen Benneteket [...] . Még egyszer nagyon köszönöm minden fáradozásodat [...]”³³

Már a felszabadulás után, Szegedről írta következő levelét. Ebből idézek: „Újra a kezembe akadt az a levéltöredék, amelyet a szanatóriumban még szenteste délelőttjén kezdtem Neked írni, aztán nem volt már módja, de értelme se folytatnom, úgysem tudtam volna feladni. Bizonyos: az a köszönet és hála, amit akkor készültem kifejezni s amit múltkori látogatásom is iparkodott érzékeltetni, máig változatlan bennem [...]”³⁴

Minderre négy hónappal később ismét visszatért: „Ezt az alkalmat fel kell használnom, hogy még egyszer, írásban, a legmelegebb köszönetemet fejezzem ki azért az önzetlen és fáradhatatlan barátságért, amellyel olyan nehéz körülmények között nemcsak szerény holmitat őrizted: soha sem fogom szívbeli jószágodat elfelejteni. S fel kell használnom az al-

³⁰ Bibó István levele Marót Károlynak, Budapest, 1957. május 19. *Magántörténelem: Marót Károly és a Bibó család levelezése*. Holmi, IX. évf. (1997) 4. sz. 531–644., 543.

³¹ Voigt: *Anekdótikus érvelés*, i. m., <http://www.holmi.org/2007/10/voigt-vilmos-anekdotikus-ervelesegy-ugy-erdekeben>; Marót Károly levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1945. augusztus 5. Holmi, IX. évf. (1997) 4. sz. 540–541.

³² Marót Károly levele Teffert Károly néven Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 29. Holmi, IX. évf. (1997) 4. sz. 539.

³³ Marót Károly levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. december 6. *Holmi*, IX. évf. (1997) 4. sz. 539.

³⁴ Marót Károly levele Bibó Istvánnak, Szeged, 1945. április 13. *Holmi*, IX. évf. (1997) 4. sz. 540.

kalmat, hogy azt is elmondjam, ami a múltkor, elfoglaltságodat és gondjaidat látva, belém szorult, bár egyik fő célja volt felmenetelemnek. El kell mondanom, hogy a Ti részetekről bajaim egész ideje alatt élvezett nagylelkű segítségért a hálát és lekötelezettséget nem érzém olyan nyomasztónak, ha módom volna neked vagy Kedveseidnek most vagy akármi-kor akármilyen szolgálatot tehetni. [...] Még egyszer nagyon köszönöm, édes Pistám, irántam tanúsított kedvességeid végtelen láncolatát, hiszen végeredményben életem megmaradásáért is Neked vagyok adósod, aki az Eszterházy utcához, a mentő útig, a sors rendelése szerint, elsegítettél.”³⁵

VII.

Bibó István négy éves munka eredményeként olyan tanulmányt írt, amely elaborációt, árnyalt helyzetképet, kellőképpen differenciált és egyértelmű diagnózist és az asszimiláció, a kisebbségi tudat és a cionizmus létjogosultságát egyaránt elismerő állásfoglalást tartalmazott. Olyan tanulmányt, amelyben a nem zsidóknak a személyes felelősség vállalására adott példát. Antiszemitizmus-értelmezésében számot vetett a zsidóellenes keresztény vallási előítéletek, a környezet és a zsidóság dehumanizált összeszerveződése következtében kialakult tapasztalatok és az asszimiláló társadalom fejlődési zavarai együttes szerepével. Mind ezt 1948-ban úgy fejtette ki, hogy elkülönítette egymástól, hogy mit mondhat egy nem zsidó egy nem zsidónak, egy nem zsidó egy zsidónak, egy zsidó egy nem zsidónak és egy zsidó egy zsidónak. Ő mindenekelőtt nem zsidó feleihez szólt, de pozitív visszhangot a megjelenését követő néhány hónapban mindenekelőtt cionista zsidóktól, Kőrös Ferenc vegyész magántanártól (1957-től a haifai Technion, 1958-tól a Ber shévai Ben Gurion Egyetem tanárától) és Dénes Béla orvostól és publicistától, cionista politikustól, a megalakuló izraeli követség kulturális munkatársától, az első cionista per fő vádlottjától kapott.³⁶ A tanulmány megjelenése után fél évvel az akkorra már teljesen kiépült kommunista diktatúra a többi szabadságjoghoz hasonlóan a sajtó- és szólásszabadságot is felszámolta, és ezzel kizárta annak a lehetőségét, hogy a tanulmány körül nyilvános vita bontakozhasson ki, s a magyar *Historikerstreit* kibontakozására lehetőség nyíljon.

Bibó István börtönéveiről cellatársaitól és visszaemlékezéseiből sok mindent tudunk. Ám 1944-es embermentő tevékenységéhez egy fia által megörökített történet illik: „A börtönbeli történetet majdnem biztos, hogy apámtól hallottam, más aligha képzelhető el, de a beszélgetés körülményeire nem emlékszem. Lényege az, hogy zárkatársaival a zsidókérdésről esett szó, talán vitatkoztak is, és valamelyik azt mondta: »Pista bácsi, te biztos azért véded a zsidókat, mert te magad is az vagy«, és apám erre nem tiltakozással reagált, és nem is igyekezett felvilágosítani őket, hogy nem zsidó származású. Pár hét múlva aztán valahogy a családjukról és felmenőikről beszélgettek, és apám elmondta, hogy apai ágon ősei alföldi magyar kis- vagy középnemesek voltak, anyai ágon pedig sváb gazdálkodók. Végül az alábbihoz hasonló párbeszéd kerekedett a zárkatársakkal:

- De hát Pista bácsi, te zsidó származású vagy...
- Nem, ezt csak ti mondtátok a múltkor.

³⁵ Marót Károly levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1945. augusztus 5. *Holmi*, IX. évf. (1997) 4. sz. 540–541.

³⁶ Kőrös Ferenc levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1948. december 12. *BIM* XI. 315–316.; Kőrös Ferenc: *Egy asszimiláns zsidó cionizmusa*. Budapest, 1944.; *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Huszadik Század, 1949. 1. sz.; Dénes Béla levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1949. január 14. In: *BIM* XI. 317–318. Vö. Dénes Béla: *Ávós világ Magyarországon. Egy cionista orvos emlékiratai*. Budapest, 2002.

- Na de hát te egyáltalán nem tiltakoztál?
 - Miért tiltakoztam volna? Nem szégyen zsidónak lenni...”³⁷

Fiának, ifjabb Bibó Istvánnak egy másik visszaemlékezése az embermentés most rekonstruált adatait jóval szélesebb horizontba emeli: „Édesapám, Bibó István hagyatékában szerepel egy levelezőlap, amelyet 1947 vagy 48 decemberében kapott: karácsonyi üdvözet és köszönet »annak a több száz embernek a nevében, akiket megmentett« [...] Aláírása (*erre pontosan emlékszem*): »Pepita Gyula primás«. Feltehetően cigányzenész-primásról lehet csak szó, és így a megmentettek is valószínűleg cigányok voltak. A mentés körülményeire a levél semmi támponttal nem szolgál; apámtól sem hallottam semmi ide kapcsolhatót.”³⁸

VIII.

Bibó István szabadulása (1963) és halála (1979) közötti időszakban több tanulmányt és egy könyvet írt. 1965 és 1974 között vetette papírra a nemzetközi államközösség válságát és orvosságait elemző könyvét.³⁹ Ennek egyik, leghosszabb esettanulmánya Izraelről és az arabokról szól. Az 1967-es hatnapos és az 1973-as Yom Kippur-i háború ismeretében fogalmazta meg helyzetelemzését, az izraeli és az arab nemzetté válási folyamatról szóló értelmezését és javaslatait. Esettanulmányának szövege magyarul jóval halála után jelent meg, más nyelven pedig máig publikálatlan maradt.⁴⁰ Kéziratai között Sámuel I. és II. könyvén, a Királyok I. könyvén és a Krónikák I. könyvén alapuló érdekes pszichológiai elemzést találunk Dávid király és hadvezére, Joáb viszonyáról.⁴¹ Tervezte, hogy átszerkeszti és kiadja *Négy tanulmány a zsidókérdésről* címmel 1948-as nagy esszéjét, de erre – ahogy tervei nagy részére – már nem került sor.⁴²

Visszaemlékezéseiben igen érdekes, személyes zsidó vonatkozású személyes emlékezősekre bukkanhatunk. Ezek közül kettőt idézek. Az első gyerekkori emlék felidézése volt, a második a Vészkorszak utáni tapasztalaté. Mindkettő sokat mond az emlékezőről és arról, amire emlékezett.

„Emlékszem, édesanyámtól nagyon korán megtanultam, hogy minden ember egyenlő, senkit sem szabad megvetni, úgyvannira, hogy körülbelül hat- vagy nyolcéves lehettem,

³⁷ Ifj. Bibó István írásbeli visszaemlékezése, Budapest, 2013. augusztus 3.

³⁸ Ifj. Bibó István írásbeli visszaemlékezése, Budapest, 2013. augusztus 3. „Ez az idézet nem biztos, hogy pontos – most emlékezetből írom; az MTA-nak 1980-ban leadott anyagban nem szerepel ez a lap – valószínűleg később került elő – itthon most nem tudom elővenni. [...] Pepita Gyula nevét a Google-ba beütve 2012 decemberében és most, 2013. augusztus 2-án is egyetlen említést találtam, a Zalai Közlöny 8. évfolyam, 254. szám Nagykanizsa, 1928. november 9., péntek, 4. oldalán egy apróhirdetést: Halászlé ma a *Centrálban*. Ma pénteken este halászlé turós csuszával 1 P 5 0 a Centrálban Szalay Pepita Gyula muzsikája mellett. Pepita Gyula tehát 1928-ban Nagykanizsán volt primás, illetve (cigány)zenész; a név ritkasága miatt aligha lehetett más a levélíró: (esetleg fia vagy unokaöccse?).”

³⁹ Bibó, István: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies. A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers and Political Arbitration*. Sussex, 1976., magyarul legutóbb: *BIM* VI. 17–249.

⁴⁰ Bibó István: Két területi és államalakulási vita: Ciprus és a Közel-Kelet. In: *BIM* VI. 250–401., 310–401. Vö. Kardos Gábor: Bibó István nemzetközi konfliktuselmélete. In: *Bibó 100*, 416–437. A ciprusi esettanulmány az *European Review* 2013. októberi számában megjelent: <https://journals.cambridge.org.erw>. A közel-keleti esettanulmány angol fordítása elkészült, kiadóra vár.

⁴¹ Nyomtatásban: *Joáb, vagy a kibírhatalanná vált gyűlöletes hűség története*. 2000, (1996 december) 47–55.

⁴² Bibó István: Levél Londonba, Révai Andrásához, 1968. *BIM* IX. 358–379., 362–363.

amikor a bérházi kertben játszó játszópajtások között egy bizonyos Gézukát nagyon rendre intettem, amikor ő kijelentette, hogy addigi menyasszonyát, a nálánál két évvel fiatalabb Zsuzsikát nem fogja feleségül venni, mert az zsidó. [...] 1919 végén, a fehérterror idején antiszemita plakátokat tépdستم le az utcán, míg el nem kergettek. A húszas évek elején az iskolánk szomszédságában működő menekült pozsonyi egyetemen zsidóellenes tüntetések voltak, és én kiraktam a kapura egy cédulát, amire az volt írva, hogy éljenek a zsidók, mire megpofoztak. Visszatekintve, ma szokványos okokkal szinte meg sem tudom magyarázni az egészet. Otthon, családomban az üldözést, elnyomást, bántalmazást általában elítélték, de sem otthon, pláne tágabb, jellegzetesen köztisztviselői környezetemben nem volt olyan hangulat, hogy most rendes embereket üldöznek. Azt sem értem, mi volt akkor bennem a mozgatója annak a morális alapon veszélykeresésnek, mert fizikailag nem voltam erős, és a fizikai erőpróbákkal szemben kifejezetten gyávnak tudtam magam. A morális impulzus kétségtelenül édesanyámtól származik, de magát a veszélykeresést ő elszörnyedve utasította vissza, s az ilyen veszélyektől való tartózkodást éppen olyan gyermeki kötelességnek tekintette, mint a gázoló járművektől való óvakodást. Visszatérve a zsidókérdésre, mindig foglalkoztatott, hogy milyen az, hogy valaki zsidó. Valami izgalmas és érdekes dolognak tartottam, és ugyanakkor valami védeni való vagy sajnálni való állapotnak, éspedig emlékezetem szerint már az 1919-20-as évek előtt is.”⁴³

„Volt nekem egyszer egy beszélgetésem valakivel, akiről nem tudtam, hogy zsidó származású. Engem különböző álláspontjaim felől vallatott, és megkérdezte egyszer, hogy mi a véleményem a zsidókérdésről. Mondom, nézd, mielőtt elvi elmefuttatásokat folytatnék, előre bocsátok egy érzelmi adottságot, s kiindulásul a kérdésre egy egyszerű mondattal felelek: Én szeretem a zsidókat. Szeretem a humorukat, szeretem az elméjüket, szeretem az erkölcsi igényüket, nem beszélve a személyes kapcsolataimról. Az illető erre komolyan és hosszan kifejtette, hogy szerinte ez az álláspont lényegében antiszemitizmus. Mert, ugye, megkülönböztetem a zsidókat a nem zsidóktól, hiszen csak úgy lehet szeretni valakit, hogy megkülönböztetem a többi embertársamtól stb. Később tudtam meg ugyanazon a közösségen belül másoktól, hogy ő maga is zsidó származású, s ezt rettenetesen titkolja, és tíz testvére pusztult el 1944-ben. Ezt akkor ott két ember tudta, egyik zsidó volt, a másik nem, s mindketten nagymértékben bosszankodtak ekkora oktalanságon. De én rávettem őket, hogy velem együtt őrizték ezt a »titkot«, bár magát a magatartást én is oktalanságnak tartottam, mégis úgy éreztem, nincs jogunk az ő védekezésmódját megzavarni.”⁴⁴

IX.

Bibó István 1937–1938-ban nem értett egyet az első zsidótörvénnyel, de etnoprotekcionista állásponttól nem helyeselte az az elleni tiltakozást sem. 1944-ben az ellenállás érdekében a munkásosztály és a keresztény középosztály közötti békeajánlatot fogalmazott meg. A *Magyar Jogi Szemle* szerkesztőjeként nem fogadta el, hogy a jogi folyóirat főszerkesztője nem vonta le a konzekvenciáját annak, hogy a német megszállás és a deportálások felszámolták a magyar állam jogfolytonosságát. Mint igazságügy-minisztériumi tisztviselő hamis iratokat állított ki és ezzel többek életét megmentette. Nem annyit, mint azok, akik intézménybe rejthették el a hozzájuk fordulókat, mint Schlachta Margit és Szehlo Gábor. Annyit, amennyit magányosan megtehetett. 1944. október 16-án a nyilasok letartóztatták, átadták az SS-nek, ahonnan „további intézkedésig” kiengedték. Illegálisba vonult, s közben búj-

⁴³ BIM XII. 18., 68., 69.

⁴⁴ BIM XII. 137–138.

tatta Marót Károlyt. Mindezeket nem hozta nyilvánosságra, és nem tartotta elegendőnek akkor, amikor négy éves munka eredményeként megírta a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című nagy tanulmányát. A források összegyűjtése és feldolgozása viszont azt mutatja, hogy 1944-es tevékenysége elismerésre méltó. Méltó a *Világ igaza* címre.